

A kiskvárdai zsidóság története

Kiskvárda már a középkorban is a Rétköz meghatározó településének számított, s abban, hogy az azt követő évszázadokban sem veszítette el ezt a pozícióját, a helybéli zsidóságnak is nagy szerepe volt.

Kiskvárdán az itteni birtokos családok, a Várdayak és örököseik kerültek először kapcsolatba a zsidósággal, hiszen a földesurak voltak azok, akik a zsidók nyújtotta „szolgáltatásokat” leginkább igénybe vehették. Egy Budán, 1507. május 14-én kelt oklevélben említik, hogy néhai Várday István 4 forintot vett fel egy Mendel Ayakasz nevű zsidótól.

1508-ban Várday Miklós kilenced borjövédelmének jegyzékében a kiadási rovattban ez olvasható: „Item Judeo propter ferrum dedi den XXXVII.”, vagyis: A zsidónak vasért adtam 37 dénárt.¹ Az itt idézett feljegyzés azonban nem elegendő annak eldöntésére, hogy Kiskvárdán letelepedett zsidóról, vagy házaló-vándorló kereskedőről történt-e említést.

Az 1579-es dézsmalajstromon egy „Grönfeld” nevű egyént találunk, a tizedfizetők általában 1 forintot adtak, az ő díja a 6 forintot is meghaladta.

1627. augusztus 11-én Kiskvárdáról írott levelében Telegdy Anna közölte a gazdatisztjével: „Szidó Janostól olyan dragan az bori el nem veszem, hanem het het forinton el uestem.”²

A zsidóság nagyobb létszámú megjelenése jóval később történt, s az Eszterházy családhoz köthető. Nyáry Pál és Várday Kata leányának, Nyáry Krisztinának második férje ugyanis Eszterházy Miklós volt, s így jutott az említett család Kiskvárdán is tulajdonba. A birtokok egyre jobban kihasználták a zsidók által kínált pénzügyi lehetőségeket, és ez a kapcsolat az ellenkező irányban is gyümölcsöző volt, mivel a zsidóság élt az urak biztosította védelemmel. A XVIII. század közepe tájától gyakrabban találkozhatunk a kiskvárdai zsidósággal a különböző összeírásokban.

1746-ban a Helytartótanács elrendelte a zsidók lajstromba vételét, ekkor Kiskvárdán Georgius Salamonovics élt feleségével, sem gyermekei, sem szolgálói, cselédei nem voltak. 1753-ban három zsidót írtak össze Kiskvárdán, nekik összesen három utódjuk volt. 1754-ben öt családot regisztráltak, mint árendátort, 1759-ben különféle tulajdonok bérlőjeként négy zsidó családfőt. Amikor 1764-ben összeírták a kiskvárdai árendatorokat, judeusokat és educillatorokat, akkor hat olyan zsidó családfőt találtak, akik ezekbe a kategóriákba tartoztak.

1770-ben a teljes megyére vonatkozóan készült el a népesség- és adóösszeírás. A kiskvárdai adatokból kitűnik, hogy helyben kilenc adózó családfő lakott, ők 1720–1766 között költöztek az országba. A feleségekkel, gyermekekkel és izraelita szolgálókkal együtt negyvenkilenc zsidó élt a városban, vagy legalábbis ennyit tártak fel az adózáshoz kapcsolódóan. A további esztendőkből bekövetkezett változásokat a következő számok mutatják:

A zsidók Kiskvárda népességében

Év	létszám. fő	aránya %
1784	118	11,40
1814	264	18,16
1836	500	22,50
1840	560	22,12
1848	725	22,92
1869	1328	28,20
1881	1483	29,60
1890	2091	32,40
1900	2614	31,60
1910	3036	30,30
1920	3454	30,20
1930	3658	25,80
1938	3967	25,09
1941	3770	25,50

¹ MOL DL.82288. Közli: Virágh Ferenc: Adatok Kiskvárda történetéhez. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ács Zoltán. Jóna András Múzeum. Nyíregyháza, 1983. 87. old.

² Magyar-zsidó oklevéltár XII. köt. 1414–1748. Szerk.: Scheiber Sándor. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Bp., 1969. 77. old.

Kisvárdai zsidóság 1796-ban megalakította a Chevra Kadisát (Szent Egylet), az 1800-as évek elején zsinagógát építettek a Serház utcában, 1844-ben kiváltak a nagykállói hitközségből és önálló rabbist – Weinberger Ábrahám Izsákot – szerződtek. Az ő működése alatt, 1850-től kezdődött el az anyakönyvezés. Az 1868–1869-es zsidókongresszus után 1871-ben I. Ferenc József szentesítette az orthodox irányzat szervezési alapszabályzatát, Kisvárdai is ehhez az irányzathoz csatlakozott, mint anyahitközség. Az 1890-es évek kezdetén ismét felerősödtek a vallási küzdelmek. A recepcióra, vagyis az izraelita vallás egyenjogúsításáért folytatott erőfeszítésekre, Kisvárdán is élesen reagáltak: „A felekezet intelligenciájának tíz tagja által f. hó 17-ére a nagyvendéglőben összehívott gyűlésen a városból és vidékről mintegy 150 hitrokon ... kimondotta, hogy örömmel üdvözli a megindított mozgalmat, ahhoz csatlakozik, és készségét jelenti ki, hogy a receptió tárgyában a képviselőházzal benyújtandó kérvényhez hozzájárul.”³ Az 1895-ös XLII. törvény rendezte a már évtizedek óta jogos kívánalmakat.

Ez az az időszak, amikor a zsidó egyleti élet is virágzásnak indult. 1867-ben megalakult Gemilusz Chaszodim (Emberbaráti Egylet), 1877-ben az Izraelita Nőegylet, melynek célja: „az izraelita felekezetű, fedhetetlen erkölcsű házi szegények nyomorát enyhíteni, az önhibájukon kívül szükségben szenvedő családokat és egyéneket segíteni, az ügyefogyott árva jó gondviseléséről gondoskodni.”⁴ 1885-től működött a Bikor Cholim (Támogató Egylet) 1896-tól az Osze Cheszed Weemesz (Kegyességi Egylet), 1899-től a Malbis Arumim (Szegény Gyermekeket Felruházó Egylet).

A dualista korban a zsidóság anyagi ereje és száma tovább növekedett, s erre alapozva, – ugyanakkor az igényeknek megfelelően – 1901-ben kezdték el építeni az új, Grósz (Szabolcsi) Ferenc által tervezett, 18x30 méteres zsinagógát. A századforduló környékén egyéb épületeket (imaház, iskola, rabbi lakása, rituális fürdő, vágoda) is emeltek.

Ha az anyagi erőt említettük, erre bővebben ki kell térnünk. A XVIII. században kisebb házonbérletek, a házaló kereskedők és alkalmi üzletkötések jelentették a zsidóság „gazdasági térhódítását”. Az 1828-as összeírás már részletes adatokat szolgáltat a gazdaságban betöltött szerepükről. Ekkor az adózó háztartásokat és az azokban lakó adózó családfeket mutatják ki. Kisvárdán 112 adózó háztartásból 27 háztartás (24,1%) tartozott a zsidóságba, a 230 adózóból pedig 59 fő (25,65%). Azt mondhatjuk, hogy ez nagyjából megfelel a Kisvárdai népességéhez viszonyított arányoknak, ám ha az országos összesítést nézzük, amely szerint 57 városban a háztartások 3,5%-át alkotta a zsidóság, ehhez képest a településen ennek többszörösét találjuk. Az adatok mögé pillantva megállapítható, hogy a 7 adózó kereskedő mind a zsidóságból került ki. A 24 adózó iparosból 5 fő volt zsidó, vagyis 20,38%. A zsidóságot sújtó, korlátozó rendelkezések következménye az, hogy csak kis részüknek volt ház- és földbirtoka. Nem találtaik körükben adózó jobbágy, a 74 házas zsellérből 13 fő (17,5%) volt zsidó, a 25 házatlan zsellérből 14 fő (56%) tartozott a zsidóságba, vagyis háromszorosa volt a házatlan zsidó zsellérek száma a házaló rendelkezéseknek. A szolgák között 1 fő, tehát 14,28% a zsidó.

Az 1848-as zsidó népszámlálás kapcsán felvett adatokból – 725 főt rögzítettek – kiderül, hogy a helybeli zsidóság iparüzésére, mint általában a vidéki iparra, az egy-két személyes kisipar volt a jellemző. Nyolcvanhat zsidó adózó volt a kézműiparban, ez a helybeli zsidóság 11,8%-a, az összes zsidó kereső 39,63%-a. Ekkor huszonkétféle ipart űztek a kisvárdai zsidók, a szabók voltak a legtöbben (mesterrel, legénnyel és inással együtt 23 fő), nem véletlen tehát, hogy egy 1867-es adat szerint a kisvárdai céhek sorában külön zsidó szabó céh volt. Velük látványosan egy szinten a szusterek voltak (21 fő), a különbség azonban lényeges, mert közülük csak 7 fő a „mester” míg a szabók közül 16 egyén. Ekkor 28 kereskedőt és egy kereskedősegédet mutattak ki, róluk nem tudni, hogy mivel üzleteltek, vélhetően vándorló, mozgó házalók voltak. Rajtuk kívül 21 zsidót is összeírtak, akikről tudjuk, hogy bőrrel, cserépedénnyel, kenderrel, pántikával, sóval, vassal, itallal, szesszel stb. kereskedtek. Kereskedő volt tehát a zsidó lakosság 6,9%-a, a keresők 23%-a.

Kisvárdai kapitalista kori gazdaságát a terményfelvásárlásból vagyont szerző zsidó kereskedő réteg alapozza meg, mely tőkét a gazdaság más szektoraiába is befekteti.

Az 1850-es évektől megnőtt a birtokforgalom- és bérbeadás, a bérlők többnyire a zsidó terménykereskedőkből, pénzemberekből kerültek ki. Az 1870-es évektől a zsidó emancipáció és a földtulajdon szerzésének szabadsága tovább erősítette a bérleti rendszert, ami első lépés

³ Hírek: Kisvárdai Lapok, 1892. 4. sz. 2. old.

⁴ SZSZBMÖL IV.B. 411. VIII. 26/1884.

A kisvárdai zsinagóga

volt arra, hogy az eredeti tulajdonos elveszítse földjét. Kisvárdán pl. 1871-től az Esterházyak helyett már Wahrmann Mór lett a birtokos, aki a földet bérbbe adta.

1893-ban zsidó tulajdonban volt a 100 kat. holdnál nagyobb területekből 3595 kat. hold, míg a keresztény közösséghez tartozók 1361 kat. holddal rendelkeztek. Kb. 3600 holdon négy zsidó tulajdonos osztozott ugyan, de ebből kb. 2650 holdat egyetlen zsidó bírt. A haszonbérbe adásról a helyi lap kedvezően szólt: „A gazdálkodás intenzívvé tétele körül legnagyobb emeltyűként az szolgált, hogy a vidékiünkbeli birtokok igen tekintélyes része haszonbérbe van kiadva... a haszonbérletek nagy fejlődése lényegesen hozzájárul a hitelügyek fejlődéséhez.”⁵ Ugyanakkor „...a haszonbérek az utóbbi 3–4 év alatt legalább 20%-kal emelkedtek, sőt – némelykor indokolatlanul – még mindig emelkedőben vannak. A haszonbérlet végtére... nyerni akar.”⁶ Azokat, akik ezen az átalakuláson vesztek, mozgósították a századforduló megelőző agrárszocialista mozgalmak.

Az 1911-es adatok szerint öt zsidó tulajdonos és bérlő kezén volt tehát 2983 kat. hold, ebből egyetlen fő, Reizmann Herman használt 2573 holdat. Egy másik nagyobb bérlő, Diner István, neki inkább a pénzügyi szerepvállalásai és üzemalapítási tevékenysége lesz érdekes. Nem zsidók használatában 960 kat. hold terület volt, annak ellenére, hogy tulajdonosként 1732 kat. holdat mondhattak magukénak.

A bérletek kapcsán szóba kerültek a hitelügyek. Az első helyi pénzintézetnek, az 1869-ben létrejött Kisvárdai Takarékpénztárnak nem csupán az igazgatósági tagjai között és felügyelő bizottságában találunk izraelitákat, de a vezérigazgatója is az: Halasi Mór. Az 1886-ban alakult Ipar és Kereskedelmi Bankról is hasonlót mondhatunk el (Propper Lipót a vezetője), általában ez jellemezte a későbbi évek hitelintézeteit is. Kisvárdán a XX. század első feléig 8–10 pénzintézet működött. A század második évtizedében a bankok már ipari- és kereskedelmi vállalkozásokat is létrehoztak, pl. a Gazdasági és Kereskedelmi Hitelintézet 1917-ben, a Villamossági és Műmalom Rt.-t, az Építőipar és Fakereskedelmi Rt.-it, a Provincia Rt.-t, 1921-ben a Vulkan Vasöntöde és Gépgyárat. A Diner István vezette Ipar és Kereskedelmi Bank 1922-ben Szabolcsi Gazdák Szeszfinomító Szövetkezetet szervezte meg.

⁵ A kisvárdai pénzintézetek I.: Kisvárdai Lapok, 1892. 7. sz. 1. old.

⁶ A kisvárdai pénzintézetek II. uo. 1892. 8. sz. 1. old.

A gazdasági pozícionyerést a többségi társadalom nem minden tagja nézte jó szemmel, s ezek a hangok a XIX. század végén megerősödtek. Antiszemita megnyilatkozásokkal illetve a zsidóságtól való elkülönüléssel már korábban is találkozhatunk. Noha az 1838-ban alakult Olvasó Társaság (amely 1844-től Kaszinó Egylet néven működött tovább), alapítói között zsidókat is találunk – még egy nőt is –, az 1850–1860-as években csak hosszú viták árán kerülhettek be újabb tagok. Az elutasítást általában azzal indokolták, hogy „felvételükhöz egyhangú szavazat kívánatik”.⁷ Így diszkriminálták azt a zsidóságot, amelyből a szabadságharc kezdetén többen önként jelentkeztek szolgálatra. Többször volt zsidóellenes megnyilatkozás oka a virilizmusból adódó képviselő-testületi összetétel, pl. 1908-ban, amikor a 40 képviselő közül már csak 8 tartozott a keresztény felekezethez: „Nem keresek személyi kifogásokat a megválasztott városi képviselők ellen, sőt szeretném hinni, hogy külön-külön mindegyik föltétlenül tisztességes és megbízható ember, de így, ebben az összeállításban, együtt: csakis egy beteges társadalmi élet szülötteinek tekintem őket.”⁸

A felekezeti, etnikai, olykor nyelvi jelmezbe öltöztetett küzdelem azonban valójában a gazdasági pozíciókért folyt, s ezt a helyi lap többször meg is fogalmazta: „ha fáj nekünk, hogy a zsidók mellett elmaradunk, ne használjunk ilyen mesterséges eszközöket, hanem tanuljunk tőlük szorgalmat, törekvést, életrealitást”.⁹

Az első világháborúban 38 kiskvárdai zsidó halt meg, 21 lett hadirokkant, de ez nem gátolta meg a proletárdiktatúra utáni antiszemitizmust. Igaz, hogy a helyi direktórium tagjai között is több zsidó volt, de az is igaz, hogy a „szocializálást” is éppen a zsidó kereskedők, bankárok szenvedték meg.

Az olykor-olykor fellobbantott zsidóellenesség idővel lecsillapodott, ám amikor már jogszabályok intézkedtek a zsidóság szegregációjáról, nem lehetett reménykedni abban, hogy idővel az is megszűnik. Magyarország német megszállása után, 1944. április 8-án megkezdődött a Kiskvárdai környéki zsidóságnak a kiskvárdai gettóba való beszállítása, április 15-én a helybélieket is a „kényszerlakhelyeikre” vitték. A kiskvárdai deportálási listán szereplő 3494 fővel együtt összesen 7000 főt kitevő zsidóságot május 29-én és 31-én bevagonírozták, és Kaszán keresztül Auschwitza börtönbe vitték. Többségüket a haláltáborokban elpusztították. Ezeket az eseményeket örökítette meg könyvében az USA-ban élő kiskvárdai *Isabella Leitner* (Fragments of Isabella) és a Svédországot lakhelyül választó *Magda Eggens* (Vad mina ögon har sett).

1946-ban már csak mintegy 800 személy vallotta magát zsidónak Kiskvárdán, az 1949-es népszámlálás szerint 446 egyén. Az idő múlásával – halálozás, kivándorlás miatt – számuk egyre fogyott, olyannyira, hogy már a zsinagógát sem tudták fenntartani, ezért azt eladták a helyi tanácsnak, s 1983-ban a Rétközi Múzeum nyílt meg benne. Az egykor virágzó zsidó közösségre már csak az épületek, néhány jellegzetes tárgy és az izraelita temető emlékeztetnek.

Néző István

Bevándorlás Északkelet-Magyarországra a XX. század utolsó harmadában

A mögöttünk hagyott XX. század a nagy népességmozgások évszázada is volt, és ennek a modernkori népvándorlásnak a hullámai nem kerültk el a magyar társadalmat sem. Az 1900-as évek elején gazdasági bajoktól üze, megélhetési gondok elől menekülve százezrek hagyták el lakóhelyüket, hogy hazájuktól távol keressék boidogulásukat. Az első világháború után megrajzolt trianoni határok miatt kisebbségi sorsba kényszerült magyarok húzódtak be az anyaország területére. A második világhéges után is elsörendűen politikai, hatalmi szándékok vezettek tömeges kitelepítésekhez, lakosságcserékhez.

⁷ *Somogyi Rezsö*: Emléklapok a kiskvárdai nemes Kaszinó-egylet 50 éves történelméből. Kiskvárdai Lapok, 1888. 47. sz. mell. 2. old.

⁸ Gondolatok. Kiskvárdai Lapok, 1908. 47. sz. 1. old.

⁹ Fogyasztási szövetkezetek: Kiskvárdai és Vidéke, 1912. 9. sz. 1. old.